УДК 351.746.1

DOI 10.33251/2522-1477-2020-7-116-122

ТОПОЛЬНИЦЬКА Галина Юріївна,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У КУРСАНТІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

У статті зроблено спробу проаналізувати ключові соціально-психологічні аспекти формування культури міжособистісної взаємодії у курсантів - прикордонників. Відзначено, що міжособистісні відносини в курсантських колективах представляють собою єдність загально соціальних правил і норм, і специфічним, властивим лише даним колективам особливостям.

Ключові слова: культура, міжособистісна взаємодія, соціальний зразок, комунікативна компетентність, ціннісні орієнтації, ціннісно-мотиваційна сфера.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Важливе місце у виконанні завдань, поставлених перед військовослужбовцями ДПСУ, займає психологічна робота, яка не може бути ефективною без формування висококультурної особистості майбутнього офіцера-прикордонника.

У сучасних умовах проблема культури міжособистісної взаємодії має потребу у всебічному вивченні і науково-методичному забезпеченні. Функціонування військового колективу багато в чому залежить від характеру взаємовідносин між його членами як по вертикалі (між начальниками та підлеглими), так і по горизонталі (в нашому випадку – між курсантами-прикордонниками).

Мета статті. Розглядаючи міжособистісну взаємодію як результат відображення впливу макросередовища на кожного суб'єкта взаємодії, необхідно виділити декілька соціокультурних характеристик комунікативної компетентності, що змінюються у зв'язку зі зміною середовища. Ці характеристики, які описуються в кроскультурній психології як культурні синдроми, є, по суті справи інструментами психологічного виміру культури міжособистісної взаємодії. Метою статті є спроба розкрити сутність соціально-психологічних аспектів формування культури міжособистісної взаємодії у курсантів-прикордонників, а також визначити інструментарій формування даного виду культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Єдність особистісних, соціальних і діяльнісних чинників у становленні форм психологічного відображення, діяльнісне опосередкування міжособистісних відносин у соціальній групі, системний підхід до дослідження психологічних процесів, а також теоретичні положення детально сформульовані військовими психологами С.Д. Максименком, О. Д. Сафіним, О. В. Тімченком, В. В. Ягуповим та іншими. Окремі морально-психологічні аспекти, спрямовані головним чином на дослідження професійного становлення, розвитку і самовдосконалення особистості, професійної культури, формування лідерських якостей розглядали у своїх дослідженнях Є. М. Потапчук, О. П. Макаревич, В. Г. Кохан та ін. Теоретична концепція базується на наступних принципах: системності, детермінізму, розвитку, єдності свідомості та діяльності.

Виклад основного матеріалу. Не здійснюючи детального аналізу кожного із синдромів «індивідуалізм – колективізм», «простота – складність», «відкритість – закритість» культури, слід зауважити, що міжособистісну взаємодію курсантів-прикордонників ми будемо розглядати в межах основного виміру культурної варіативності, а саме у вимірі «колективізм-індивідуалізм». Доцільність такого розгляду міжособистісних

відносин визначається, щонайменше, двома обставинами: перша ґрунтується на результатах тих етнопсихологічних досліджень, які зараховують нашу слов'янську культуру до культур колективістського типу, а, по-друге, тією значимістю, що надається у вітчизняній соціально-психологічній науці таким феноменам, як «соціально-психологічна єдність», «згуртованість», «роз'єднаність», «сумісність», котрі й становлять сутність психологічної теорії колективу.

Незважаючи на те, що сутність відмінностей у колективістському та індивідуалістському характері комунікативних компетентностей досліджується вже понад ста років, систематичних експериментальних досліджень у цьому напрямку не проводилося. Разом з тим, аналізуючи міжособистісні відносини і знаючи результати їх психологічного пізнання за кордоном, а також підсумовуючи уявлення про комунікативні компетентності вітчизняних дослідників, спробуємо розкрити особливості міжособистісних відносин, що мають колективістську та індивідуалістську спрямованість табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Порівняльна характеристика колективістської
та індивідуалістської спрямованості в комунікативній взаємодії**

<i>Характеристика комунікативної взаємодії</i>	<i>Колективістська спрямованість комунікативної взаємодії</i>	<i>Індивідуалістська спрямованість комунікативної взаємодії</i>
Основа – різноманітні емоційні стани взаємодіючих людей та їхні психологічні особливості	Перевага кон'юнктивних афективних переживань	Різнорізнотні емоційні стани взаємодіючих людей та їх психологічні особливості
Елементи: - когнітивний компонент; - афективний компонент; - поведінковий компонент.	Перевага позитивних поведінкових реакцій	Перевага індиферентних і диз'юнктивних афективних переживань; - перевага байдужості, негативних поведінкових реакцій
Динаміка: - знайомство; - приятельські відносини; - товариські стосунки; - дружні відносини.	Динамічні особливості розвитку не відрізняються певним ступенем виразності	Концентрація на великій кількості знайомств і товариських взаємин, які ґрунтуються на балансі взаємних послуг
Основний механізм розвитку: - емпатія: - когнітивна емпатія; - емоційна емпатія; - дієва емпатія.	Виразність емоційної та діючої емпатії у взаємовідносинах	Перевага когнітивної емпатії; емоційна і діюча виявляються значно рідше
Рівні: 1) діловий 2) ігровий 3) маніпулятивний 4) духовний 5) примітивний 6) конвенційний	Відносини мають пріоритет на духовному рівні, що визначає ступінь функціональності інших рівнів	Перевага ділових, маніпулятивних і конвенційних відносин
Форми взаємодії: Співробітництво – кооперація; Узгодження – координація конформності; Змагання – конкуренція; Субпідрядність – субординація; Протидія – конфлікт.	Взаємодія базується на співпраці, узгодженні та підпорядкуванні конформності	Взаємодія, заснована на змаганні, протидії, конвенційності

На підставі аналізу наукових джерел основними соціокультурними категоріями, що є, з одного боку, формами культури, а з іншого – формами психічного відображення предметно-культурного світу, виступають знання, норма, соціальний зразок і цінність. Складність цих категорій вимагає окремого психологічного аналізу. Але, так чи інакше, ці категорії реалізують базові культурологічні функції, а саме:

- упорядкування спільного життя безлічі людей за допомогою структування їхнього соціального досвіду;
- надання смислової спрямованості будь-яким соціальним процесам (формування смислових конструктів соціальних дій);
- забезпечення наступності поколінь за допомогою їхньої соціалізації через надання індивіду ціннісно-нормативних координат поведінки і норм-заборон, рамок, ідеалів.

Соціальний зразок – це живий приклад, що уособлює ті чи інші цінності, норми і знання у взаємостосунках. Сама регуляція громадського життя ґрунтується не стільки на словесно-виголошених вимогах, скільки на конкретних прикладах реалізації цих культурних настанов. Здатність до наслідування властива кожній людині, вона має свій механізм реалізації (референтні групи, лідерство). Цей же психологічний механізм обслуговує процес породження і функціонування соціальних зразків

Саме такі категорії, як «норма», «соціальний зразок» і «цінності» є категоріями як внутрішньо-особистісної, так і міжособистісної взаємодії, котра має соціально-культурний характер табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Форми культури і форми психічного відображення предметно-культурного світу

Форми культури	Форми психічного відображення предметно-культурного світу
Знання	Когнітивні процеси
Норма	Ставлення до норм і до їхньої реалізації
Соціальний зразок	Ідентифікація, наслідування, емоційно-вольове, оціночне зіставлення зі зразком
Цінність	Значення і смисл

Культурна норма – це система поведінкових очікувань, культурних уявлень про те, як люди передбачають чи намагаються діяти. У соціальному плані норма ставить перед індивідом певні вимоги, формує в нього очікувану поведінку, зрозумілу іншим людям.

Культурні норми передбачають:

- а) колективну оцінку того, якою повинна бути поведінка представника певної культури;
- б) колективну інтерпретацію того, що означає та чи інша поведінка;
- в) особистісні реакції на поведінку, включаючи спроби накладення санкцій на «небажані» варіанти поведінки.

Сукупність норм становить нормативну культуру, що ретельно розроблена та закріплена у вигляді звичаїв, моральних правил, інституціональних розпоряджень, є системою стандартизованих, очікуваних засобів відчуження і дії.

Культура комунікативних компетентностей у курсантів сутнісно інституціоналізована, оскільки визначена та закріплена у вигляді соціальних норм, правил, тобто діє як система, що задовольняє суспільно схвалені цілі. Нормативні відносини військовослужбовців визначені Статутами Збройних сил України, іншими керівними документами і встановлюють чіткі рамки їхньої поведінки, задають мотиви та оціночні критерії тих чи інших учинків. Примітна особливість нормативних взаємин полягає у тому, що вони, по-перше, мають детальну регламентацію, котра опирається на юридичні акти, а, по-друге, характеризуються «безособовістю», тому що спрямовані до всіх військовослужбовців.

Знання, норми і соціальні зразки, котрі наявні у свідомості курсанта самі по собі, є лише сукупністю, набором правил, де немає місця суб'єктивному, особистісному. Соціальні зразки як знання відрізняються від норм як цінностей. Культура, що розглядається у виключно ціннісному, дослідницькому аспекті, – це своєрідний соціальний механізм, який виявляє, координує, адресує, відтворює, зберігає, захищає, розвиває і передає цінності в суспільстві. У психологічній традиції цінності як такі розглядаються через проблему взаємодоповнення значень і смислів. При цьому цінності – це відносно стійке, соціально зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ, ідеалів, що є предметами цілей і засобами для задоволення потреб життєдіяльності особистості.

На думку С. Л. Рубінштейна, саме в діяльності людини щодо задоволення безпосередніх суспільних потреб виявляється суспільна шкала цінностей. При задоволенні особистісних та індивідуальних потреб за посередництвом суспільно-корисної діяльності реалізується ставлення особи до суспільства, а звідси і зіставлення особистісного і суспільно значущого.

У зв'язку з цим вчений наголошує, що «...цінності не первинні. Не з них треба починати аналіз: вони є похідними від зіставлення світу і людини, вони розкривають те, що є у світі, охоплюючи й те, що створює людину в процесі історії. Цінність – значущість для людини чогось у світі. Такими цінностями для неї є ідеал – ідея, зміст якої виражає щось більш значуще».

Ціннісні орієнтації – найважливіший компонент структури особистості, у якому своєрідним чином резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю у її індивідуальному розвитку. Вони є компонентом структури особистості, тобто певною віссю свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і щодо якої визначається багато життєвих питань. Здравомислов вважав, що саме ціннісні орієнтації як найважливіший компонент структури особистості, визначають її поведінку і ставлення до навколишнього світу, а тому це поняття є дуже близьким до уживаних у психології понять «установка», «потреба» та «інтерес».

Основною соціально-психологічною проблемою, що пов'язана із набуттям та освоєнням знань, норм і соціальних зразків, котрі виражаються у ціннісних орієнтаціях особистості, є взаємодоповнення психоутворень у внутрішньому світі особистості. Мова йде про те, що в особистості, у тому числі й в особистості курсанта, не всі привласнені знання і норми стають регуляторами поведінкової активності, а тому і учинки можуть розвиватися в двох напрямках:

а) «знаю, що є такі норми, але поведжуся за принципом доцільності» – при цьому знання означається, але не наповнюється особистісним смислом;

б) «знаю, що є такі норми і поведжуся відповідно до них» – при цьому знання набувають вагомості.

Отже, культура міжособистісної взаємодії виявляється на двох рівнях – на рівні компетентності у відносинах і на рівні власне культури взаємовідносин. Найчастіше в дослідженнях вживається поняття «комунікативна компетентність», «компетентність у спілкуванні», що у найбільш загальному плані «передбачає розвиток адекватної орієнтації людини у самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації». Однак формування комунікативної компетентності спрямовано переважно на набуття «техніки» спілкування, умінь підтримувати міжособистісні контакти і, використовуючи оптимальні поведінкові стратегії, домагатися своїх цілей у спілкуванні.

У сучасному сьогоденні важливою стає «психокommунікація», за якої відбувається автоматичне перенесення навичок утилітарної поведінки на те, що могло б бути щирим спілкуванням, і тоді від спілкування залишаються тільки контакти-засоби. Іншими словами, іноді за «технологією», «транзакціями», «трансситуаційним навчанням» втрачається моральний смисл, усвідомлення гуманістичної сторони міжособистісної взаємодії.

Одна з таких тенденцій виділяється як особливий момент – установка. «Установка особистості, – на думку С. Л. Рубінштейна, – це зайнята ним позиція, котра полягає у певному відношенні до поставлених цілей, чи завдань і виражається у виборчій мобілізованості і готовності до діяльності, спрямованої на їхнє здійснення.

В. А. Петровський стверджував, що жоден дослідник проблеми активності не може пройти повз теорію установки. Ядро наукових досліджень і основний акцент у понятійному осмисленні установки приходяться на вказівку залежного характеру активності суб'єкта від наявної в нього установки, тобто готовності людини сприймати світ певним чином, діяти в тому чи іншому напрямку. Одночасно із сприйняттям існуючих взаємин і розумінням (прийняттям чи неприйняттям) соціально схвалюваних правил і норм відбувається їхня оцінка, що, у свою чергу, призводить до регуляції і самоконтролю своєї поведінки. Емоційно-вольові аспекти засновані мінімум на трьох підставах: по-перше, на індивідуально-психологічних особливостях індивіда, насамперед його темпераменту; по-друге, на значимості, цінності конкретної ситуації, у якій знаходиться суб'єкт; по-третє, від ситуативних переживань, пов'язаних із найбільш важливими когнітивними компонентами, що можуть виступати в якості «операторів» у відношенні емоційних компонентів окремих соціальних установок. При цьому в залежності від особливостей ситуації (напружена, вільна, забезпечує інформацію, не забезпечує її) і від особливостей суб'єкта (раціональний чи емоційний тип) можна очікувати різні варіанти прояву емоційно-вольових дій суб'єкта.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, культура міжособистісної взаємодії містить в собі головний емоційно-вольовий компонент, що оцінює міжособистісні відносини і соціальні норми та регулює поведінку суб'єкта в конкретному середовищі. Даний компонент представлений соціально-психологічними феноменами емпатії, самоконтролю поведінки та емоційної стійкості. Засадничими психологічними умовами, які впливають на формування культури міжособистісної взаємодії у курсантів-прикордонників, є сукупність колективно-психологічних і суб'єктивно-особистісних обставин, котрі відіграють роль не тільки середовища, а й джерела формування даного типу культури.

Підвищення компетентності у міжособистісній взаємодії може бути конкретизовано у завданнях з різним формулюванням, але обов'язково пов'язаних із засвоєнням знань, формуванням вмінь, навичок, розвитком установок у майбутніх офіцерів-прикордонників, які визначатимуть поведінку та розвиватимуть перцептивні здібності під час виконання оперативно-службових завдань.

Список використаних джерел

1. Бузин Е. В. Межличностное понимание как фактор эффективности учебно-профессиональной деятельности группы курсантов: автореф. дис. ...канд. психол. наук: Киев, 1992. 22 с.
2. Диалектика общения: гносеологические и мировоззренческие проблемы: сб. науч. тр.: Институт философии АН СССР / отв. ред. Г. С. Батищев, Б.И. Пружинин. М. 1987. С. 56.
3. Зажирко М. П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід): дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Черкаський держ. ун-т ім. Б.Хмельницького. Черкаси, 1998. С. 47.
4. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. С. 89.
5. Кремень В. Г., Максименко С. Д., Сафін О. Д. та ін. Військова педагогіка та психологія: підручник. Хмельницький: Вид-во Академії ПВУ. 2000. С. 236-244.
6. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции. Политиздат, 1971. С. 79
7. Максименко С. Д., Олексієнко Б. М., Сафін О. Д. та ін. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник. Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1999. С. 448.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. М.: АПН СССР. 1989. Т. 1. С. 337.

9. Сафін О. Д. Психологія управлінської діяльності командира: навч. посіб. Хмельницький: Видавництво академії ПБУ, 2007. С. 145–149.

References

1. Buzin, E.V. (1992). Mizhosobystisne rozuminnya yak chynnyk efektyvnosti navchalnoi ta profesiynoi diyalnosti hrupy kursantiv [*Interpersonal understanding as a factor of efficiency of educational and professional activity of a group of cadets*]. Kiev, 22. [in Ukrainian].
2. Dialektyka spilkuvannya: hnoseolohichni ta ideolohichni problemy (1987). [*Dialectics of communication: epistemological and ideological problems*]. edit. G.S. Batishchev, B.I. Pruzhinin. Moscow, 56. [in Russian].
3. Zazhyrko, M.P. (1998). Hlyboki psykholohichni peredumovy dlya posylennya protsesu spilkuvannya (akmeolohichni pidkhid) [*Deep inpsychological preconditions to enhance the process of communication (acmeological approach)*]. Cherkasy, 41. [in Ukrainian].
4. Zdravomyslov, A. H. (1964). Potreby. Interesy. Tsinnosti [*Needs. Interests. Values*]. Publishing house LGU, 89. [in Russian].
5. Kremen, V.G., Maksymenko, S.D. Safin, O.D. et al. (2000). Viiskova pedahohika ta psykholohiia [*Military pedagogy and psychology*]. Khmelnytskyi, 236-244. [in Ukrainian].
6. Leontiev, A.N. (1971). Potreby, motyvy, emotsii [*Needs, motives, emotions*]. Moscow, 213. [in Russian].
7. Maksymenko, S.D., Oleksienko, B.M. & Safin, O.D. etc. (1999). Psykholohiia profesiinoi diialnosti ofitsera [*Psychology of the professional activity of an officer*]. Khmelnytskyi, 448. [in Ukrainian].
8. Rubinstein, S.L. (1989). Osnovy zahalnoi psykholohii [*Fundamentals of General Psychology*]. Moscow, 337. [in Russian].
9. Safin, O. D. (2007). Psykholohiia upravlinskoi diyalnosti komandyrа [*Psychology of management activity of the commander*]. Khmelnytskyi 145-149. [in Ukrainian].

TOPOLNYTSKA Halyna, PhD in Psychology, Associate Professor National academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FORMING INTERPERSONAL INTERACTION CULTURE OF THE BORDER GUARD CADETS

Abstract. Nowadays, "the psychocommunication" becomes especially important, it takes place when the skills of utilitarian behaviour are automatically transferred to what could be sincere communication, and then only contacts-means remain from communication. In other words, sometimes during the "technology", "transactions", "transsituational training" the moral meaning, awareness of the humanistic side of interpersonal interaction are lost.

Based on the analysis of scientific sources, the main socio - cultural categories, which are, on the one hand, forms of culture, and on the other - forms of mental reflection of the subject-cultural world, are knowledge, norm, social pattern and value. At the same time, values are a relatively stable, socially determined, selective attitude of a person to the totality of material and spiritual public goods of ideals, which are objects of aims and means to meet the needs of the individual's life activity.

In the psychological tradition, values as such are considered through the problem of complementarity of meanings and senses. At the same time, values are a relatively stable, socially determined, selective attitude of a person to the totality of material and spiritual public goods of ideals, which are objects of aims and means to meet the needs of the individual's life activity.

The culture of interpersonal interaction contains the main emotional-volitional component that evaluates interpersonal relationships and social norms and regulates the behaviour of the

subject in a specific environment. This component is represented by the socio-psychological phenomena of empathy, self-control of behaviour and emotional stability. The fundamental psychological conditions that influence the formation of the culture of interpersonal interaction of border guard cadets are a set of collective psychological and subjective personal values that play the role not only of the environment, but also of the sources of formation of this type of culture.

Key words: *culture, interpersonal interaction, social model, communicative competence, value orientations, value-motivational sphere.*

Одержано редакцією: 24.01.2020 р.

Прийнято до публікації: 30.01.2020 р.